

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Mokány Sándor

1. A 'kárókatona, *Phalacrocorax carbo*' jelentésű nyelvjárási *göte* szavunk ismeretlen eredetű (KMad. 59; EWUng. *göte* a.). Abban igaza van Kiss Jenőnek, hogy aligha lehet kapcsolatban az úgyszintén megfejtetlen etimológiájú (TESz.; EWUng.) *göte* 'gyík' szóval (KMad 59). Véleményem szerint bizonyítható, hogy a *gödény* madárnévvel lehet azonos származású. Tudjuk, hogy az ótörök **kütan* ~ **küdän* (TESz.; EWUng.) nyelvünkbe kerülve következő változásokon esett át: **küten* > **küden* > *güden* > *gödén* > *gödény* > (nyelvjárási) *gödény* stb. A *göte* 'kárókatona' legrégebb nyelvünkbeli előzménye szintén **küten* lehetett, majd ebből alakultak a **güten* > **götén* :> **göte* > *göte* változatok. A *götén*-ből úgy lett **göte*, mint a *csótán(y)*-ből a nyelvjárási *csóta* 'svábbogár', a *bojtorján*-ből a nyelvjárási *bojtorja*, a nyelvjárási *burján*-ből a *burnya* (< **burnján*) 'különféle, buján tenyésző > gaz, gyom, hasznavehetetlen növény', a nyelvjárási *budogán*-ből *budoga* 'búbos banka' stb. (TESz. *csótány* a.; ÚMTSz. *burján* és *budogány* a.); a nyelvérzék ti. a szóvégi *-n* hangot helyviszonyragnak fogta fel és elvonta. Az *ö* > *ő* nyúlását hangsúlyos helyzete váltotta ki, de az sem kizárt, hogy a 'gyík' jelentésű *göte* homonimája indukálta. Így tehát a népetimológiának is szerepe lehetett e változat megformálásában.

2. SCHEIBER Sándornak az a véleménye (MNy. 47: 293–5), hogy az Olaszfa (Vas megye) községben feljegyzett *Ollan sziep, hogy miég az ujját is megvággyo ierte az ember lányo* szóláshasonlat keletkezésének első forrása a Korán. Ti. Potifár egyiptomi úr felesége meghívta a róla „pletykálkodó asszonyokat lakomára »s mindegyiküknek kést adott és így szólt (Józsefnek): 'Gyere ki hozzájuk!' S midőn (az asszonyok) meglátták őt, magasztalták és megvagdosták kezüket és így szóltak: 'Allah ments! Nem ember ez, hanem nemes angyal.'« (XII. Szúra, 31, 50. vers)”. A héber legenda-gyűjteményekbe is bekerült ez a jelenet, majd e midrásokból átvándorolt – többek között – a nyugati József-feldolgozásokba is. SCHEIBER Sándor JÓKAI is idézi: az írónál „Koleikháb (Potifárné) így beszéli el a jelenetet: »Én aztán egy délután meghívtam magamhoz ozsonnára a memphisi asszonyságokat, akik legtöbbet gúnyolódtak velem, s mikor épen hámozták a narancsot, akkor behívtam a Józsefet az étterembe. Hát erre valamennyi hölgy úgy elbámult az én Józsefem szépségén, hogy mindannyi belevágott a késsel a kezébe... (JÓKAI Mór: Rákóczy fia: ÖM. LXXX. 169)«”.

Én azt gondolom, hogy az olaszfai szóláshasonlat keletkezésének szemléleti hátterét az alábbi hazai babona világítja meg: „Azt mondja (Szabó Endréné Varga Etelka – M. S.), hogy aki (ti. leány) rászánja magát és balkeze nevetlen ujjának a hegyét keresztalakban bevágja s 9 csepp vérét pogácsába csepegteti és úgy éteti meg a legénnyel, azzal azt megnyeri” (Matolcs: Ethn. 39: 201). Az viszont szerintem igen valószínű, hogy a matolcsi babona a SCHEIBER Sándor által vázolt vallási, ill. irodalmi József-feldolgozások (valamelyikének) hatására született.

3. A ‘kalászos virágzatú pázsitfű; Lolium’ jelentésű régi (1567) *wadocz* és nyelvjárási (MTsz., SzamSz., OrmSz., FTsz. stb.) *vadóc* szavunkat a TESz. a *vad* származékának tartja, szerinte „az -sz denominális névszóképző -c változatával alakult, vö. *gombóc, gömböc*” (*vad* a.). Az EWUng. munkaközösségének is azonos a véleménye (*vad* a.).

Az alábbi adatok ismeretében azzal a lehetőséggel is számolnunk kell, hogy ez a *vadóc* összetett szó: -óc utótagja azonos a ‘zab’ jelentésű kihalt *ósz* főneveünkkel, amelyet legkorábban a 14. század végi BesztSzj. örökített meg *ozt* (olv. *ószt*) -t tárgyragos alakban (KNIEZSA: SzlJsz. +asz a.); a szóvég affrikálódására vö. régi és nyelvjárási *bajúc, kárác, kopac* stb. (TESz. *bajusz, kárász, kopasz* a.). A szláv eredetű ómagyar *ósz* – BALECZKY Emil véleménye szerint – következő fejlődés eredményeként jött létre: szláv *овъсь* ‘zab’ > magyar **ovisz* > **ousz* > *ósz* (KNIEZSA: SzlJsz. +asz a.). Noha ez a fejlődés – mai tudásunk szerint – inkább **oβiszu* > **oβuszu* > **ouszu* > **ousz* > *ósz* lehetett, a végeredményen ez mit sem változtat. – Az összetétel mellett szól az is, hogy ennek a zabbal rokon gyomnövénynek több -zab utótagú neve ismert a nyelvi-nyelvjárási szakirodalomban; például: *vadzab* (RMGI. *zab* a.; TESz. *vad-* a.; ÉKSz.; SzegSz. stb.), *ürezab, hélazab, szőrőszab, feketezab*, (CzF. *üre zab*, ill. *vadzab* a.), *kutyazab* (Uo. *vadóc* a.). Megjegyzem, hogy az ‘emberektől idegenkedő, bizalmatlan viselkedésű személy, gyakran gyermek’: Kis *vadóc!*, (jelzőként) *vadóc* gyermek (ÉKSz. *vadóc* 3. jel. a.), illetőleg már az 1792-ben adatolt ‘vad’ jelentésű *vadóc* melléknév (TESz. *vad* a.) tényleg a TESz.-ben megírt módon alakult származék-szó. Mindebből pedig az a végkövetkeztetés vonható le, hogy a szótárainkban – így a TESz.-ben, EWUng.-ban, ÉrtSz.-ben, ÉKSz.-ben, OrmSz.-ben stb. – homonimák-ként kell(ett volna) értékelni a *vadóc*¹ ‘vadzab, konkoly’ és a *vadóc*² ‘vad; félénk, idegenkedő’ szavakat.

4. A Magyar értelmező kéziszótárban a következő azonos szócsoporthoz figyelem fel:

VÁDOL¹ ts ige 1. ‘azt állítja valakiről, hogy tiltott vagy jogtalan, aljas tettet követett el, illetőleg valamely megvetésre méltó tulajdonság jellemzi’. 2. *jog*(tudomány) ‘bűncselekmény miatt vádat emel valaki ellen. Eredete – a szótár szerint (is) –: szláv.

VÁDOL² tn ige *táj(szó)* ‘gyalog megy, gázol’. Eredete a szótár szerint: ?*ném(et)*.

VÁDOL³ ts ige *táj(szó)* ‘vállal’. A *vádol*¹ homonimájával azonos eredetű (ÉKSz. 1451–2), ti. „aki bűnét bevalja, az vállalja” (TESz. *vádol* a.).

Az alábbiakban a *vádol*² eredetét szeretném pontosítani.

A Magyar nyelv értelmező szótára a *vádol*² tájszó jelentését így határozza meg: ‘gyalog megy, bandukol, vándorol, gázol’, majd a következő idézetet közli MÓRICZ Zsigmondtól: „Legjobb lesz északra *vádolni*, arrafelé... vannak a buckások”. Használatos *át-* és *keresztülvádol* igekötős alakja is (ÉrtSz. VII, 150). Az Új magyar tájszótár a következőképp gazdagítja tudásunkat vizsgált szavunkról: *átvádol* tn ige 1. (Hódmezővásárhely) ‘keresztülmegy, átmegy [!] a. (Göcsej, Baja, Arad, Kunszentmárton) ‘vízi járművel átkel a folyón’, 2. (Osztopán) ‘rosszat sejtve eltűnik, eloldalog valahonnan’, 3. (Nagykunság) ‘átpártol valakihez vagy valahova’; *átvádolás* (Drávapalkonya), *átvádolásánál* (Szeged vidéke) ‘vízi járművel való átkelés a folyón’ (ÚMTSz. I, 275).

Ezeknek az adatoknak az elterjedése, szóföldrajza, jelentésköre azt sugallja, hogy a *vádol*² szót a szomszédos délszláv nyelvek is közvetíthették; vö. *váditi*¹, *vádīm* impf. (Vuk, Split) ‘hoditi polagano i pomnjivo’ (= ‘lassan és óvatosan megy, jár’) (Petar SKOK. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb 1973, III. köt., 557).

Nyelvjárásaink némelyikében (FORGÁCS Tamás véleménye szerint Göcsejben, Baján, Drávapalkonyán stb.) közvetlenül a német nyelv is lehetett az átdó; vö. *ném. waten* ‘schreiten, vorwärtsdringen (bes. im Wasser)’ (KLUGE: EtWb.¹⁹ 842.).

Nem zárható ki szerintem annak a lehetősége sem, hogy helyenként a *vádol*² tulajdonképpen e két, különböző eredetű szó keveredése.